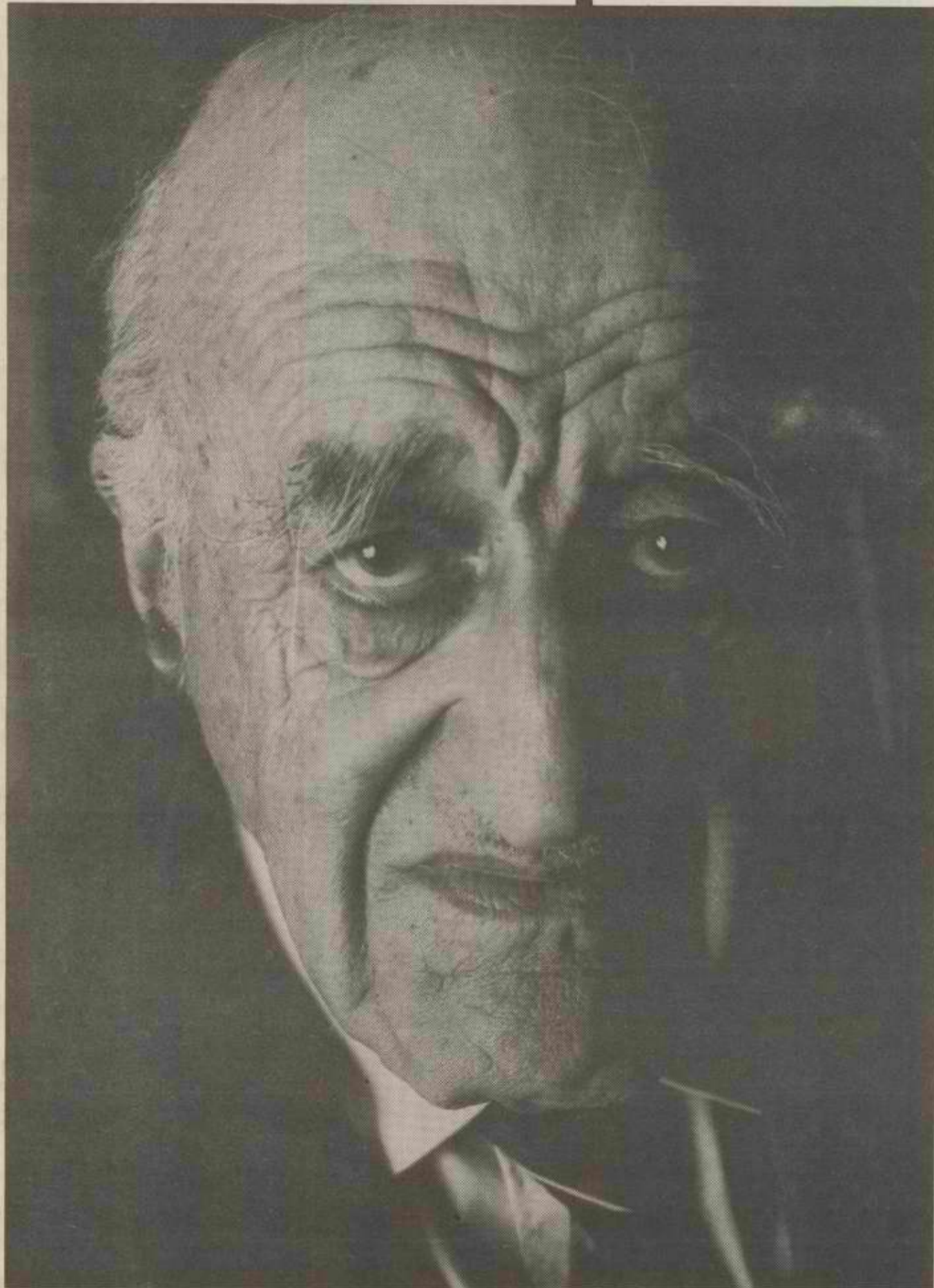

ישעיהו לייבוביץ. הכל כשהיה

מכשף השבט

אתה מאמין בגן עדן? "מה זה גן עדן? זה מושג גיאוגרפי?"

"כל שרץ ישראלי שהוא אתאיסט רואה את עצמו כהומניסט גדול, רק משום שהוא אתאיסט. גם היטלר היה אתאיסט"

השבוע, פרופ' ישעיהו לייבוביץ בן 85. הקהילה האקדמית חוגגת את התאריך בכבוד הראש הראוי • הסופר יותם ראובני נפגש איתו לשיחה על החיים עצמם, על הזיקנה, הצער, החמלה. המציאות הפוליטית הישראלית לא יכולה היתה שלא להשתלט לעיתים על השיחה

תצלומים: אייל יצהר

לייבוויץ, ככובע שחור, מכוסה ריעת פלסטיק כנגד הגשם, חוזר מהאוניברסיטה בדר הצופים. הרחוב שבו הוא מתגורר זה 50 שנה, אוסישקין, שומר משהו מעברה של ירושלים, לפני שהיתה כרך עצום. הדירות מסודרות סביב חצר פנימית, שיד הזמן חלה בה. מול דירת לייבוויץ, חנות המוכרת דברי צמר אמנותיים, יהיה הרבר הזה אשר יהיה.

יש לי עדיין קצת נולת, הייתי מצונן, אבל אני מרגיש בדרך כלל טוב מאוד. לייבוויץ, 85, זריז, נמרץ, עוד יחזור להר הצופים באותו יום להרצאה אחרונה כסמסטר הזה, החוג לפילוסופיה. השבוע, נערכה לכבודו הגיגה גדולה באוניברסיטת תל אביב. הרצאות על מצב המחקר, האבולוציה של התודעה, מדינת התורה, הריטואל. לייבוויץ, מן המרחק שמקנה הגיל למכשף השבט הוקו, שמע וחייך.

נתעכב קצת על הדימוי הזה, מכשף השבט. תפקידו לומר דברים, לנסח בצורה הכוטה ביותר את ההווה, להתעלם מן ההתנגדות, להתעקש על הרפואה האפשרית שבאה מעימות עם האמת. מכשף השבט, הניחן ביכולת לראות במבט היסטורי קר, מציאות שהיא חמה וגועשת מבחינה רגשית, יכול רק לשמוע ולחייך.

תוך זמן קצר לא יהיה עוד במדינה לא פועל יהודי ולא חקלאי יהודי. הערבים יהיו העם העובד, והיהודים יהיו מנהלים, מפקחים, פקידים ושוטרים, ובעיקר - שוטרי חרש. המדינה השלטת על אוכלוסיה עוינת של 1.5 - 2 מיליון זרים, תהיה בהכרח מדינת ש"ב, עם כל מה שמתחייב מזה בהשקפות על רוח החינוך, על חופש הדיבור והמחשבה ועל המשטר הדמוקרטי. השחיתות האופיינית לכל משטר קולוניאלי תרוב גם במדינת ישראל. המינהל יצטרך לעסוק בדיכוי תנועת מרי ערבית מזה, ובכרישת קווייליגים ערבים - מזה. יש חשש שגם צה"ל, שהיה עד עכשיו צבא עממי, יתנוון על ידי הפיכתו לצבא כיבוש, ומפקדיו, שיהיו למושלמים צבאיים, יהיו כעמיתיהם באומות אחרות, וד"ל.

האם הרברים האלה נאמרו בשבוע בכנסת? לא. הם פורסמו ב"דיעות אחרונות" במארכס 1968, בעיצומה של האופוריה. לייבוויץ כתב אותם.

אחרי שקראתי את הרברים, יומיים לפני הפגישה עם פרופ' ישעיהו לייבוויץ, הרגשתי צורך לצאת קצת מן הבית, לפזר את המועקה הנוראה שעולה מתחויות, שהיו מכבד למציאות יומיומית קשה. השעה היתה 11 בלילה. במרחק חמש דקות מביתי, בכיכר אתרים בתל אביב, ראיתי איך שלושה בחורים, שנראו לי אנשי המשמר האורחי, ניגשים לבחור ערבי, מבקשים את תעודותיו, רושמים מה שרושמים. אחד מהם, ג'ינג'י, ציווה על הבחור לרוץ על חוף הים עד נקודה מסוימת וחזרה, כדי לקבל את התעודות שלו בחזרה. לא קשה לרמיון מה היה קורה אלמלא עברתי שם במקרה, ואלמלא הועקתי שוטר מנקודת המשטרה המקומית.

השוטר דיבר איתם דקה או שתיים. אלה אנשי משטרה בתפקיד, הודיע לי. השלושה סירבו להזדהות, כפי שמוטל על אנשי משטרה בכלל, ובווראי על אנשי משטרה בתפקיד. והכל מתוך תחושת ארנות לא שפירה. התחוזה הקודרת של לייבוויץ, אכן התגשמה. לכל יהודי תהיה אלה ולכל יהודיה מיכל גז מרמיע, והופ לה.

צדקת, מלפני 20 שנה עד עצם היום הזה, בקשר לכל התהליכים שפקדו את החברה הישראלית. איך אתה מרגיש עם זה? אינני מופתע. לא רק הרברים הנוראים שחששתי כי יקרו אכן קרו. אפילו בחלומי הגרוע ביותר לא העליתי בדעתי, כי שופט לשעבר של בית המשפט העליון בישראל יקבע, כי מותר להשתמש בעינויים במחקר חשודים. בשום מדינה בעולם המערבי אין דבר כזה. אמנם המשטרה עושה את זה כשהיא חוקרת חשודים, אבל זה נגד החוק, והנה, השופט קבע את זה. וזאת אומרת, כי מדינת ישראל היא 'מדינה נאצית'. היא הוציאה את עצמה מכלל המדינות התרבותיות.

ואת התהליך הזה אתה צפית? שדברים כאלה ייצאו מפי שופט, זה לא העליתי על דעתי. אבל זה שאנחנו נמצאים במצב שסופו הוא 'נאציזם', זה ברור, זה ברור 20 שנה. אנחנו נגיע לממשלת כהנא שרון דרוקמן, והם, בעיקרון, עלולים להקים מחנות ריכוז לאנשים כמוני.

אתה תמיד נגד. אין לך רצון להיות אהוד? מה זאת אומרת להיות אהוד? אני ממש לא מבין את השאלה הזאת.

תן תמונה של מדינת ישראל בעוד 20 שנה. אינני בטוח שהיא תתקיים עוד 20 שנה. רק אם תקום ממשלה שתפעל לשלום על ידי חלוקת הארץ לשני העמים, יש סיכוי שמדינת ישראל תתקיים. אם לא, אין למדינה הזו שום סיכוי להתקיים.

אתה מדבר על טווח זמן קצר? שנים. לא עשרות שנים.

אבל עיקר השיחה שלנו יהיה בתחום אחר. החזרה אל המציאות הפוליטית הקודרת, אל העניין המקומי שכאילו בא כמחסום בעיסוקים שבין אדם וכין עצמו, נכפית על דומיית החרד הירושלמי. אני מנסה לשכנע את לייבוויץ שיראה לי את הקסם של מכשף השבט, או נושא המרפא, אותו Medicine Man, שמרפא במילים שלו. לפעמים הוא מראה, לפעמים הוא חוזר בלהט אל הכאן ואל העכשיו. הלא, הוא אומר, יש רק הווה.

אתה אומר שאלוהים הוא רעיון? מהו איזה רעיון? לפי דבריך, אדם שמאמין באלוהים, חייב לעבוד את האלוהים, בלי שום תגובה מצד האלוהים. כלומר, אלה יחסים שבין אדם גשמי ובין משהו שהוא מקבל על עצמו כרעיון.

לא. זה לא עניין רעיוני. זהו עניין אקסיסטנציאלי. אני אתן לך דוגמה מוחשית. כל אחד יודע כי ההתגלמות האלוהית של האמונה ביהדות היא יום הכיפורים. והנה, בכל יום הכיפורים לא מרובר כלל על אלוהים, מדובר רק על האדם. אף מלה על אלוהים. איך אתה עומד בחיך פה לפני אלוהים?

ללא שום תגובה מצידו. אם אדם מקבל על עצמו עול תורה ומצוות, זה מתבטא באורחות שולחן, בחיי האישות, בעבודה - כלומר בכל האקסיסטנציא האנושית. על איזו תגובה אפשר פה לדבר בכלל?

„הטיפשות האנושית? השאלה מה רע יותר, הטיפשות או הרשעות“

שיש לזה משמעות לגבי חייו המודעים של האדם. ברור שאני מבטל כאן את הפסיכואנליזה ביטול גמור. אבל החלום יכול להיות שער אל מה שסתומ? אין אנחנו יודעים. למה בכלל אדם חולם? אגב, אתה יודע שהשאלה היסודית, שלא נותנים את הדעת עליה, היא מדוע אנחנו בכלל ישנים? מהי הפונקציה הפיזיולוגית של השינה? אדם מבלה בין רבע לשליש מחייו בשינה. אמרו שזה לשם מרגוע. עכשיו יודעים בוודאות, שזה לא אמת. פעילות המוח אינטנסיבית מאוד בשעת השינה, לא פחות מאשר בשעת הערות, אם כי, כמוכח, זוהי פעילות באופן אחר. זאת אומרת, שאי אפשר לדבר כאן על מרגוע. אבל אני מודה שעניין החלום לא מעניין אותי ביותר. אני בקושי מתמצא בחיי הערות שלי...

אתה מאמין בגן עדן? מה זה גן עדן? זה מושג גיאוגרפי? ובתחיית המתים? למה אתה מתכוון?

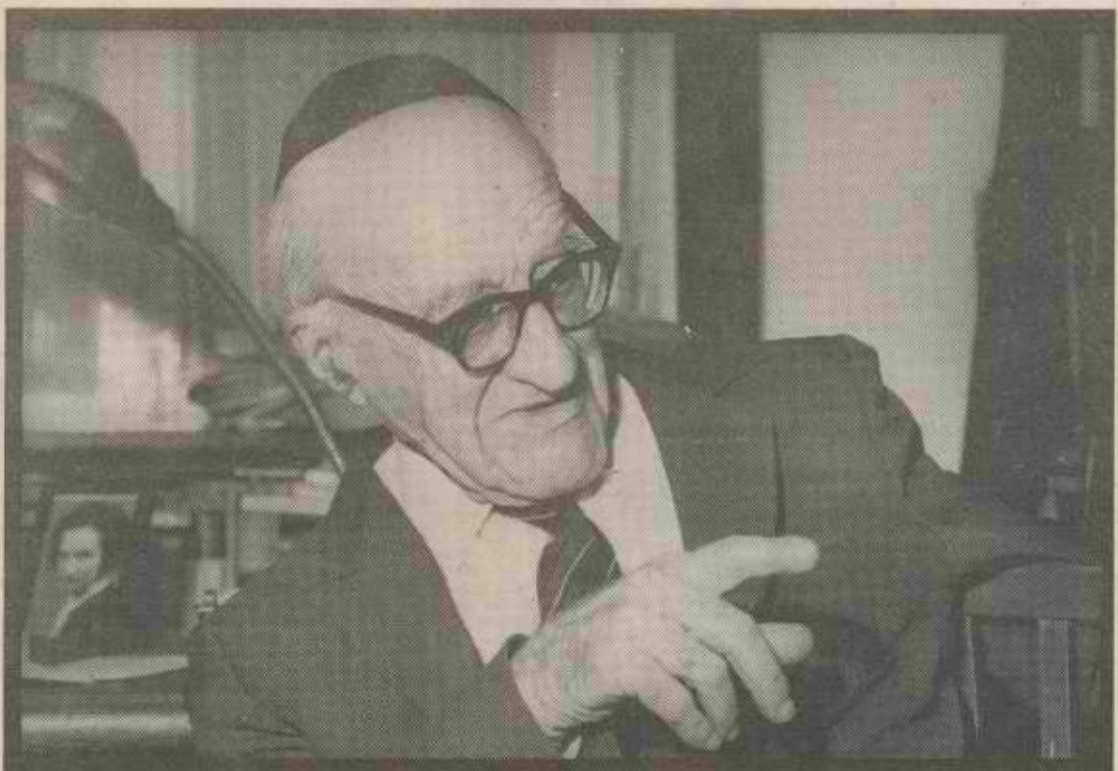
לקץ כל זמן. בתחום הפילוסופיה, שאלת הזמן היא אחת השאלות הקשות ביותר. התחלת זמן. סוף של זמן. מה שאנחנו מכירים, זה הזמן שישנו. מה פתאום נתפסת לשאלות כאלה?

חשבת, אני יודע, שבגיל 85 אלה הבעיות המעניינות. מה הבדל בין גיל 85 וגיל 21? הירע. הו.

או אתה מאמין בתחיית המתים או לא? תגיד לי, באמת, למה אתה מתכוון? מלכות שמיים.

מלכות שמיים על פני הארץ תהיה כאשר בני אדם יקבלו על עצמם עול תורה ומצוות. זה חד משמעי לגמרי.

לייבוויץ נולד בריגה ב-1903. רכש את השכלתו היהודית בבית הוריו ואת השכלתו הכללית (כולל תואר ברפואה, אף שמעולם לא עמדתו אצל מיטת חולה), באוניברסיטאות במערב אירופה. מ-1934, הוא שיך לסגל מורי האוניברסיטה העברית. היה פרופסור לכימיה

אורגנית ואחר כך לכימיה ביולוגית בפקולטה למדעי הטבע, ופרופסור לגניורופיסיולוגיה בפקולטה לרפואה.

לצד הקריירה האוניברסיטאית שלו, במהלכה פירסם למעלה מ-50 חיבורים מדעיים - שנועדו ל-250 איש בלבד, ברחבי העולם, שכולם מכירים זה את זה אישית או על פי התכתבות. 10 אנשים כאן, 50 באמריקה, 20 באנגליה וכולי" - הטביע את חותמו על החיים החברתיים בארץ, במאמרים, בהרצאות, בשיחות רדיו וטלוויזיה. מ-1956 עד 1972, היה העורך הראשי של האנציקלופדיה העברית. ב-1973, יצא לגימלאות ומאז הוא מתרכז במחלקה לפילוסופיה באוניברסיטה העברית.

במסיבה שנערכה לכבוד צאת הספר ה-100 של „האוניברסיטה המשודרת“, פרוייקט של גלי צה"ל, פגש פרופ' ישעיהו לייבוויץ את שר הביטחון, יצחק רבין. לייבוויץ העביר ארבעה קורסים במסגרת זו, והוא ניגש לרבין ואמר לו כי בזכות הספריה, משרד הביטחון. מכפר על כמה דברים שהוא עושה ואשר זקוקים מאוד לכפרה.

אתה עדיין מחויב בדעה כי, כדברי רבי עקיבא, אתה מנוצח רק בידי בעל מלאכה אחת?

זה נכון, זה אני יכול להגיד על עצמי. התפורתי על הרבה שטחים משום שהתענייתי בהם. לא התרכזתי באף תחום אחד ומיוחד. ולכן בשום תחום לא יצרתי שום דבר גדול. אבל אני לא מתחרט על הדבר הזה. אני מתמצא בכל התחומים האלה, פילוסופיה, עולמה של הלכה. 40 שנה עבדתי בתחום הביוכימיה והגעתי למעמד. הייתי מנהל מחלקה באוניברסיטה העברית, אבל לא התרכזתי בנושא אחד. הכל עניין אותי.

אבל יש קסם בבעל מלאכה אחת? אם אתה רוצה להשיג דבר גדול, אתה צריך להתרכז בתחום אחד, ולכן אינני מסוגל בשום אופן? אתה הולך לבית הכנסת כל יום?

כן. האנשים שם, מכירים את ריעותך הנחרצות על המסד הדתי בארץ, על מסחורה של הדת, ביטויים קשים עוד יותר. איך הם מתייחסים אליך? איך מתייחסים אלי? מתייחסים אלי כאל כל אדם שבא לבית כנסת. לרעות שלי יש קשר לתפילת שחרית? אנשים באים להתפלל בשש וחצי בבוקר, וזה מה שיש להם להתייחס?

מי הם? אנשי אוניברסיטה? פועלים?

„תחיית המתים? אתה מתכוון למלכות השמיים. היא תהיה כאשר בני אדם יקבלו על עצמם עול תורה ומצוות. זה חד משמעי לגמרי“

**"עכשיו, כשאני בן 85,
איני יודע כלל אם יש
לעולם מובן. בעולם יש
מציאות. הוא ישנו"**

יש אנשי אוניברסיטה. פועלים? לא, איני חושב. זו לא סכיבה של פועלים".

בכל זאת היה מעניין לראות את התגובות של כפי בית הכנסת של לייבוויץ, אם היה אומר להם את שכתב פעמים רבות, כי "היהדות אינה הומניזם". לפי טענתו, הבעיה החברתית, או כל בעיה אחרת מבעיות האדם, אינן מעסיקות את "היהדות" כלל. היהדות כולה אך ורק קיום המצוות.

– אין ערך לאדם, אתה אומר, אלא במעמדו לפני האל. האם היהדות באמת אינה הומניסטית?
"בוא אשאל אותך איזה דבר. מי, לדעתך, במדינת ישראל הוא הומניסטי. חוג, או אדם מסויים, או תנועה?"
– נגיד שכמפלגת העבודה יש צד הומניסטי.
"ככה? מי שמסכים לחוק שירות חובה בצבא הוא הומניסטי? לא? יפה. אז הוצאנו אותה מכלל הומניזם. תגיד לי אתה מיהו הומניסט?"
– אתה הומניסט?

"ברור שלא, כי אני הלא מחייב שירות בצבא. אני שואל את עצמי אם יש כאן בכלל הומניסטיזם. הומניסט צריך להיות קודם כל פאציפיסט. ואני לא כזה. אני מאמין, כי אכן יש דברים עליהם יש להרוג או ליהרג. הומניסט גם צריך להיות קוסמופוליט. מי שיש לו תורה לאומית, לא יכול להיות הומניסט. דבר שלישי ומעורר ספקות הוא שאני חושב, כי הומניסט אמיתי צריך להיות גם אנרכיסט, השולל לחלוטין את קיומו של המנגנון השלטוני של המדינה. ורביעית, הומניסט חייב להיות אתאיסט. ולי אין אף רבר מכל ארבעה אלה. ואילו כאן, כל שרץ שהוא אתאיסט רואה את עצמו כהומניסט גדול, רק משום שהוא אתאיסט. גם היטלר היה אתאיסט".

– מי נחשב בעיניך בכל זאת להומניסט?
"ברורות האחרונות? אולי טולסטוי היה כזה. התקיימו בו כל ארבעת הדברים האלה".

– וקאנט.
"הערה מעניינת. אמנם הוא לא יכול היה להגיד את כל מה שהוא חשב על בעיות המדינה. אבל אני חושב, שאולי באמת התקיימו בו ארבעת הדברים האלה".

– נחזור לעניין שיהדות אינה שווה הומניזם. כאשר מנהיג יהודי באמריקה אומר, כי אין זה יהודי להכות מפגינים בשטחים, הוא לא יודע על מה הוא מדבר?
"לא שייך שזה לא יהודי. זה פשוט לא אנושי. חוליגניזם פאשיסטי

איננו דבר בלתי יהודי, אלא אנטי אנושי. זה מה שקורה עכשיו בשטחים. חוליגניזם יודינאצי".

– קראתי היום סיפור מעוז. בחור סיפר, כי הוא ואנשים נוספים נעצרו, נלקחו לחוף הים ושם ניתנו להם מיספרים. כל פעם שקראו במיספר של אחד מהם, היה עליו לעשות את מה שאמרו לו לעשות. אני לא אניד לך מה אמרו לו לעשות, אתה בוודאי מתאר לך.
"זה כמו במחנה ריכוז. אמרתי לך. אנהנו נגיע להקמת מחנות ריכוז. ואלה שנקראים אצלנו אנשי שמאל, שמאליים, יילכו למחנות הריכוז כמו כלבים מוכים, כמו הסוציאלי-דמוקרטים הגרמנים".

– יילקחו?
"לא, לא. הם יילכו".
– הם יוכלו להתנגד?

"בוודאי. כל המשטר הזה יכול להתקיים רק משום שיש איזה קונגוסוס, לפחות מדומה. ברגע ש-1000 איש יגידו, כי הם מסרבים לשרת בשטחים, כל המשטר הזה יתפוצץ".

– צעירים, בהם חיילים רבים, כותבים אל לייבוויץ ובאים אליו, שואלים בעצתו של מכשף השבט. מבקשים ממנו מילים לשים על המבוכה, להרגיע את הקונפליקט המוסרי המתעורר בין מערכת הערכים של הבית והמציאות הקשה של "משימות השיטור".
– מה אתה אומר לבחור כזה שבא אליך?

"באים אלי הרבה. אני ממש מוצף. אני אומר, שאי אפשר לדרוש מהיחיד להיות גיבור. אתה לא יכול לדרוש מאדם אחר שיהיה גיבור. גם מבחינה חברתית אין טעם בדבר הזה. מבחינה קולקטיבית, זה דבר אחר. 1000 איש שיכתבו לשר הביטחון כי הם מסרבים לשרת בשטחים? זה יכול להפוך את המשטר על פניו. מה יעשו ל-1000 איש? חייבים יהיו להעמיד אותם למשפט צבאי, אחרת הצבא יתערער. אני אתייצב בצורה הכרוה ביותר לצידם. אבל אינני רודש את זה מן היחיד".

– אתה מצליח להקל על אלה שבאים?
"כן, הם אומרים שכן. בחורים מקיבוצים של השומר הצעיר. אני שואל אותם, למה באתם אלי. והם אומרים, קראנו ממך דברים שאתה כתבת, וזו התשובה. באים גם מבני עקיבא. למרות שהם יודעים בדיוק מה אני חושב".

לייבוויץ מביא את מלחמת של"ג כסמן להתפשטות ההכנה, כי המצב הנוכחי יוביל את ישראל לקראת אכזר. מחשבה זו, שקודם לכן לא היו לה שותפים רבים, ולהיפך, כעניי השומעים נתפסה רק כשיגעון נוסף של מכשף השבט הוקן – כבר איננה יהודית לקומץ קטן.

צר לו על שהוא מנוע, מטעמים יודעים, למסור שמות, בהם של מפקדים בכירים בצה"ל, שהביעו באוזניו דאגה כזאת. "דרוש שינוי של 150 מעלות בקו המדיני. הקו של ארץ ישראל השלמה הוא הקו לאברון".

– בחיבוריו של לייבוויץ מתבררת תפיסה קמאית כמעט של הדת, כמערכת סגורה שהאדם מקבל אותה על עצמו, לשמה, רק לשמה. בעניין הזה אין שום מודרניזציה, והאמונה הצרופה של אדם כיום היא בדיוק כזאת של אדם לפני מאה דורות.
– היהדות שאתה מתאר לא מושכת במיוחד.
"את מי?"
– את מי שלא מאמין.
"ומה? היהדות איננה סרט קולנוע שצריך לחבב את עצמו על בני אדם".

– והיהדות של מאה שערים?
"היא רק עוד אחד מסימני הרגריציה של היהדות. זה קשור לשני המשברים הכרוכים זה בזה, המשבר של היהדות והמשבר של העם היהודי".

– זה התחיל במאה ה-19. בלי שום קשר למדינת ישראל, אני לא בטוח בכלל בקשר לעתידו של העם היהודי. לגבי מדינת ישראל, אין שום ספק. אם היא תמשיך בקו של ארץ ישראל השלמה, תוך שנים ספורות היא אבודה. אם נגיע לשלום על בסיס של חלוקה, יש למדינת ישראל סיכוי להתקיים, אם כי בהיסטוריה אין שום ערובה. וזה כשלעצמו לא קשור כלל לעתיד העם היהודי".

– אתה מדבר על משבר בעם היהודי, אבל אתה בעצמך מודה, כי מעולם לא היה ליהודים ברחבי עולם, להוציא את רוסיה, כל כך טוב.
"העם היהודי נמצא בתהליך של התפוררות בתוכו. מדינת ישראל לא שינתה כלום".

– אתה יכול להניח שאולי זה רצונו של האלוהים, ההתפוררות שאתה מדבר עליה?
"אינני יודע מה רצונו של האלוהים, אין לי קומוניקציה עם השמיים. כל מיני רבנים אידיוטים מתנהגים כאילו יש להם קומוניקציה כזאת".

– יש לדעתך איזו זיקה בין ההיחלשות של העם היהודי וההתגברות של הפונדמנטליזם הערבי איסלמי?
"לא, לא. אני לא יכול לשפוט על זה. אינני יודע מהו האיסלאם השיעי".

– אתה יודע, בבית הקברות הצבאי של טהרן יש מזרקה של מים אדומים. סמל של רם וגבורה.
"סמלים. כל מיני דברים שחומייני השתעשע בהם".

– אמרת לא פעם שההליכה ההמונית-טקסית לכותל היא "עבודה זרה". האם זה חל גם על המוסלמים באל אקצה?
"יש כאן הבדל. אני לא מכיר את עולמם הם. אני יודע שבשביל היהדות, לכותל המערבי אין שום משמעות. יכול להיות שגם אצלם אל אקצה היא אמצעי לתעמולה לאומית. אבל לגבי הכותל, אין שום ספק".

– האם יתכן שהעם היהודי, עמו של אלוהים, ייעלם?
"העם היהודי הוא עמו של אלוהים במידה שהוא מכיר באלוהים. העם הפאראגוואי איננו עמו של אלוהים? בקשר למדינת ישראל, הרי זה פשוט. היא לא רצתה בשלום אף פעם. מדינת ישראל מעוניינת בכיבושים ולא בשלום. מי אמר 'אני מעדיף את שארם א שייך בלי שלום על שלום בלי שארם א שייך'? זה לא אמר מאיר כהנא. גם לא מנחם בגין. אמר את זה משה דיין, שהיה אז נציג תנועת העבודה. אשר לעם היהודי, השאלה הרבה יותר סבוכה".

– אתה עוסק הרבה בניסוח היחסים בין מרע ואמונה. האם יש כאן איזו אפולוגטיקה אישית?
"איזו אפולוגטיקה? הגדרת המרע היא אחד הנושאים הגדולים ביותר של הפילוסופיה. זה דבר שאני עוסק בו, פילוסופיה של המרע. אבל איזה קשר יש בין השניים? בני אדם משתמשים במרע, זה כן. אבל המרע עצמו אינדיפרנטי (שווה נפש, חף) מכל כוונה ומכל מגמה. לא שייך בכלל לאלוהים, מבחינה מרעית, אין איסור ואין חיוב. אין טוב ואין רע. ואילו האמונה היא הכרעה של אדם לקבל על עצמו עול תורה ומצוות".

– יש דבר כולשהו שאתה מצטער כי עשית אותו?
"קשה מאוד לענות על זה. אדם לא יכול לעשות אנאליזה של עצמו".

– יש איזה דבר שאתה מצטער שלא עשית?
"כן, שלא למדתי ערבית. על זה אני מצטער מאוד. ואת זה יכולתי לעשות בקלות".

– יש לך זיכרון שהוא עכשיו, 85, חוק יותר מכל האחרים?
"שוב, אני אומר לך, זו שאלה קשה ביותר. איך אדם יכול למרוד את הכוכב של הזכרונות? אני חי בהווה. כל אדם חי בהווה".

– כי רק בחוזה אפשר להיאחז?
"חיים בהווה. כי ככה זה".

– אין ישועה בעבר?
"לא, אבל אני זוכר. אני למשל זוכר בחיזיונות רבה את יום פרוץ מלחמת העולם הראשונה. זה חי ממש לנגד עיני. כשאני מספר את זה לצעירים, זה נשמע להם ממש כמו המלחמה הטרויאנית. פרהיסטוריה. ואני זוכר את זה ממש. יום ראשון בשבוע. עשרה באב. תשעה באב נדחה. היום שבו החלה תקופה חדשה לאנושות".

– איפה היית?
"במולדת, בריגה".

– היתה איזו התרגשות אישית?
"אנשים חשבו, כמוכן, שתהיה מלחמה, שתימשך שבועות ספורים, שהגנבל יזח כאן 20 קילומטר מערבה, שם 20 קילומטר מזרחה, וצד אחר ישלם פיצויים. שהעולם ישתנה איש לא חשב על זה".

– כשאתה חושב על חיך, אתה חושב כמושגים של זמן או של מרחב?
"במושגים של זמן".

– מסתכל אחורה לפעמים?
"וכי יש אדם שאיננו נזכר? הנה, כאן, תצלום של בני הככור שאיננו. אנתוני, אשתו ואני, וזכרים אותו. הוא מת בגיל 38, מסרטן. כמוכן, זכרים אותו כל הזמן. צריך לחיות גם עם זה".

– עכשיו, בגיל הזה, אתה יודע משהו על מוכנו של העולם, כפי שאיוב ביקש לדעת?
"עכשיו איני יודע כלל אם יש לעולם מובן. בעולם יש מציאות. הוא ישנו".

– היהודים שלהכו למות על קידוש השם, בשואה, פעלו כשורה, מבחינה רתית?
"כן, כשורה".

**"עתיד מדינת ישראל?
תזכור את דרום וויטנאם.
10 שנים היא התקיימה,
עד שהאמריקאים החליטו
להסתלק משם"**